Journal of University of Raparin گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین E-ISSN: 2522 – 7130 P-ISSN: 2410 – 1036

لێکدانەوەی پەیوەندیی هایپۆنیم و میرۆنیم بەپێی تیۆری سیما واتاییەکان

محمد قادر محمدامین

بەشی کوردی، کۆلێژی پەروەردە، زانکۆی ڕاپەڕین، ڕانیە، هەرێمی کوردستان، عێراق.

شیروان حسین حمد

بەشی کوردی، کۆلێژی پەروەردەی بنەڕەت، زانکۆی ڕاپەڕین، ڕانیە، هەرێمی کوردستان، عێراق.

پێشەکی:

واتا ئاسـتێکی گرنگی زمانە، لەو نێوەندەدا، پەیوەندییە واتاییەکانیش لە چوارچێوەی ئەم ئاستەدا یەکەی سەرەکی و پێکهێنەری ئەم لقەی زمانن، هەریەک لە هایپۆنیم و میرۆنیم وەکو دو پەیوەندی واتایی ڕۆڵی بەرچاو و شوێنێکی گرنگیان لە فەرهەنگدا داگیرکردوە، هەریەکە لەو دو پەیوەندییەش، لەڕوانگەی جیاجیاوە لێیان کۆڵدراوەتەوە. ئامانجی ئەم توێژینەوەیەش نیشاندان و لێکدانەوەی ئەو دو پەیوەندییەیە بەپێی تیۆری سیماکان، وەکو تیۆرێکی گرنگی لێکدانەوەی واتا لە ڕێگەی سیماکانەوە شیکاری ئەم پەیوەندییانە دەکرێت. ناونیشانی توێژینەوەکەمان بەناوی (لێکدانەوەی پەیوەندیی هایپۆنیم و میرۆنیم بەپێی تیۆری سیما واتاییەکان)، کە دەچێتە بواری سیمانتیکەوە.

ڕێبازی توێژینەوەکە: ڕێبازی وەسفی شیکاری پەیڕەوکراوە، لە شیکردنەوە و لێکدانەوەی پەیوەندییەکاندا.

گریمانەی توێژینەوەکە: ئەم توێژینەوەیە، لەسەر بنەمای ئەو گریمانەیە کاردەکات، کە چۆن و بە چ شێوەیەک دەشێت سیمای وشە هایپۆنیم و میرۆنیمەکان دیاری بکەین.

کەرەستە و نمونەی ئەم توێژینەوەیە: زمانی کوردی دیالێکتی کرمانجیی ناوەڕاستە. ناوەڕۆکی توێژینەوەکە: توێژینەوەکە جگە لە پێشەکی و ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان لە دو بەش پێکهاتوە: بەشی یەکەم: پێکهاتوە، لە سەرهەڵدانی تیۆری سیماکان و تیۆرەکە لە شیکردنەوەی واتادا، هەروەها نیشاندانی بنەما و چەشنی سیماکان و گرنگی تیۆرەکە لە لێکدانەوەی واتادا.

بەشی دوەم: پێکهاتوە لە هەریەکە لە پەیوەندییە واتاییەکانی هایپۆنیم و میرۆنیم، هەروەها جۆری هەریەکە لەو پەیوەندییانە و شیکردنەوە و لێکدانەوەیان بەپێی تیۆری سیما واتاییەکان.

کلیلە وشەکان:

سیما واتاییەکان، پەیوەندییە واتاییەکان، هایپۆنیم، میرۆنیم، کۆهایپۆنیم، کۆمیرۆنیم.

Article Info:

DOI: 10.26750/Vol(9).No(2).Paper3

Received: 12-June-2021

Accepted: 11-July-2021

Published: 29-March-2022

Corresponding Author's E-mail:

muhamad.qadr2016@gmail.com

Sherwan983@uor.edu.krd

Copyright©2022 Journal of Raparin University.

بەشی یەکەم: تیۆری سیماکان و بنەماکانی لێکدانەوەی واتا

١-١: سەرهەڵدانی تیۆری سیماکان لە زمانەوانیدا:

سەرهەڵدان و لەدایکبونی هەر بیرۆکەیەک، یان تیۆرێک بە چەند قۆناغێکدا تێدەپەڕێت، تا دەگاتە ئاستی تیۆرێکی پێگەیشتو و کامڵ، کە بتوانرێت وەکو تیۆرێکی سەربەخۆ پشتی پێببەسترێت. ئەم تیۆرەش (تیۆری سیماکان) یەکێکە لەو تیۆرانەی، چەند قۆناغێکی بڕیوە لەسەردەستی چەند زمانەوانێک گەشەی بەخۆیەوە بینیوە، بوەتە تیۆرێکی گشتی لەبارەی زمانەوانییەوە.

سەرەتای سەرهەڵدانی بیرۆکەی سیماکان دەگەڕێتەوە، بۆ کارەکانی زمانەوانی ئینگلیز ((Trubetzkoy) لە ساڵی (١٩٣٩) لە قوتابخانەی (پراگ). بەگوێرەی بیرۆکەکە فۆنێم دەتوانرێت شیتەڵبکرێت و وردبکرێتەوە بۆ نیشانە جیاکەرەوەکانی (distinctive feature) لەڕێگەی سیمای دەنگی جیاوازەوە هەمبەر بەیەک بوەستن. ئەمەش وایکرد پەیڕەوکارانی شیکردنەوەی پێکهاتە بەتایبەت بنیاتگەرانی دوای (سوسێر) لەوانەش (Hjelmslev - Jakobson) باوەڕیان وابێت، کە ئەو بنەمایانەی، کە (ترۆبسکی) ئاماژەی پێکردون لە بیرۆکەی سیماکان، دەتوانرێت بگوازرێنەوە و درێژبکرێنەوە، بۆ هەردو زانستی ڕێزمان و واتاسازی. لەمەشەوە، دوای ئەوە بیرۆکەی سیماکان لە کاری زمانەوانە ئەوروپییەکانی، وەک (Greimas 1965–1970، Pottier 1974، Prieto 1964–1965، Coseriu)دا ڕەنگیدایەوە.

لە سەرەتادا لە (ئەمریکا) بیرۆکەی شیکاری پێکهێنەری (Componential analysis) واتە سیما واتاییەکان، لەلایەن زمانناسانەوە وەکو تیۆرێکی زمانەوانی (گشتی)، لە توێژینەوە واتاسازییەکاندا ئەو گرنگییەی پێنەدرا. سەرەتا لەلایەن زاناکانی مرۆڤناسی (anthropologists)یەوە، لە شیکردنەوەی زاراوەکانی خزمایەتی (Kinship) بۆ وەسفکردن و بەراوردی ئەو زاراوانە بەکاردەهات.) (Lyons: 2009: 317–318)

بیرۆکەی سیماکان، بەتایبەتی لە بواری دەنگسازیدا لە ئەمریکا لە کارەکانی (چۆمسکی و هالی) ڕەنگیدایەوە، لە ساڵی (١٩٦٨) لەو کاتەی، کە تیۆری (SPE) نیشاندرا، لەلایەن هەردوک زمانناس، دەچێتە چوارچێوەی تیۆری فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان (Generative Phonogy) بەشێک لە زمانەوانیی بەرهەمهێنان پێکدەهێنێت. (ئەمەش دوای هێرشێکی توندی زمانەوانی لەلایەن (چۆمسکی و هالێ)وە لە ساڵی (١٩٦٤)، هەروەها کارەکانی (پۆستاڵ) لە ساڵی (١٩٦٨) دەربارەی کارەکانی پێش خۆیان، لەم کاتەدا بواری زمانەوانی بێزارییەکی زۆری بەخۆیەوە بینیبو، بۆیە ئەوان پێیان وابو ئەو شێوازە لە لاسایی کردنەوە بەسەرچون و پێویستە لەو بەرگە لاساییکەرەوە بێنەدەرێ) (Clark– yollop: 1999: 128–129) لقێکی سەرەکیی ئەم تیۆرەش (SPE) کار لەسەر نیشانە دەنگییەکان دەکات، لە ڕێگەی نیشاندانی سیمای دەنگیی فۆنێمەکان، کە توانای جیاکردنەوەی واتایان هەیە.

لەلایەکی دیکەوە هەر لە (ئەمریکا) دوای ئەوەی ئەنسرۆپۆلۆجییەکان سیما واتاییەکانیان خستە خزمەت کارەکانی خۆیان، (لەدوای ئەوە بەشێک لە زمانەوانەکان وەک (Lamb, Weinreich, Nida) هەستیان بە گرنگی ئەم بیرۆکەیە کرد، بۆیە لە کارەکانی خۆیاندا لە شیکردنەوەی یەکە زمانییەکاندا گرنگیان بەم لایەنەی واتادا. بەکارهێنانی سیمای واتایی لە کارەکانیاندا ڕەنگیدایەوە.

جگەلەوەش هەریەکە لە (Foder - Katz)، دوای بڵاوکردنەوەی توێژینەوەکەیان لە ساڵی (١٩٦٣)دا بنەمای واتایان لە ڕێزمانی گوێزانەوەدا خستە نێو کارە زمانەوانییەکان، یەکێک لەو لایەنانەی جێگەی سەرنجی ئەوان بو شیکردنەوەی واتا (شیکاری پێکهێنەری)ی یەکە زمانییەکان بو.) (**Lyons: 2009: 318**) ئەوان (کاتز و فۆدۆر) ((لایان وایە واتا جیاجیاکانی وشەیەک لە ڕێگەی سیما واتاییەکانەوە دەست نیشان دەکرێت.)) (**کورۆش سەفەوی: ٢٠٠٦: ٣١**)

دوا ئەوەی گرنگیی بیرۆکەی سیماکان، بە تایبەتی سیما واتاییەکان، مەودایەکی باشی لە کارە زمانەوانییەکاندا، داگیرکرد. سەنگ و بەهای ئەم بیرۆکەیە، وایکرد، کە ((قوتابخانەی "کۆپنهاگن" لە ڕێگەی بۆچونەکانی "یەلمزلف" و قوتابخانەی "پراگ" لە ڕێگەی "یاکۆبسنەوە" بەرگێکی زانستی بکەنەبەر ئەوەی، کە "لایب نتس" بە شێوەیەکی سادە خستییەڕو.)) (**هەمان سەرچاوە: ٣٠-٣١**)

پوختەی تیۆرەکە لە شیکردنەوەی پێکهاتە زمانییەکاندا، پەیرەوی ئەو بنەمایەی دەکرد، کە یەکەیەکی وەکو (فۆنیم) شیتەڵبکرێت بۆ پارچەی بچوکتر لەخۆی، بەشێوەی دوپەلکەیی، کە پێشتر وا باوبو، کە فۆنێم بچوکترین یەکەی دەنگییە، بەڵام بەپێچەوانەوە بەگوێرەی ئەم تیۆرە فۆنێمێکی وەکو/ب/ خاوەنی سیما جیاکەرەوەکانی وەک [+ لێوی +تەقیو +گڕ]ە، هەروەها یەکەیەکی وەکو (وشە) کە پێشتر وەکو بچوکترین کەرتی واتاداری زمان سەیر دەکرا، دەکرێت شیبکرێتەوە لەسەر بناغەیەکی لۆژیکی و زانستی بۆ چەند پێکهێنەرێک، یان چەند سیمایەکی واتایی پێبدرێت، بۆ نمونە: وشەیەکی وەکو (پیاو) خاوەنی سیما واتاییەکانی وەک [+مرۆڤ +هەراش +نێر]ە، پێچەوانەی ئەوە (ژن) خاوەنی سیما واتییەکانی [+مرۆڤ +هەراش +مێ]ە.

١-٢: تیۆری سیماکان لە شیکردنەوەی واتاییدا:

یەکێک لەو هەوڵانەی، کە تاکو ئێستا لە بواری شیکردنەوەی سیماکان جێگەی گرنگی و بایەخە هەوڵەکانی (کاتز و فۆدۆر)، (کاتز و پۆستاڵ)ن. (**کورش صفوی: ١٣٨٧: ٢٧٨**) ڕۆڵی سیما واتاییەکان، یان (("شیکردنەوەی پێکهاتە" بە واتا و ناوەڕۆکە گشتییەکەیەوە هەولێکە، کە یەکە زمانییەکان بۆ پێکهاتەکانی هەڵدەوەشێنێتەوە و شیدەکاتەوە، واتای یەکە لێکسیکییەکان و "دروستەی ناوەوەی فەرهەنگ" لەڕێی ژمارەیەکی خاوەن دروستەدارەوە لە "نیشانەی سیمانتیکی" (نیشانەی واتایی) پەسنددەکات.)) (**محەمەدی مەحوی: ٢٠٠٦: ٧**)

واتە ئەم تیۆرە کار لەسەر سیما واتاییەکانی وشە دەکات، هەر وشەیەک بۆ سیما پێکهێنەرەکانی هەڵدەوەشێنێتەوە، بەپێچەوانەی تەقلیدییەکان کە بڕوایان وابو وشە بچوکترین یەکەی واتاداری زمانە. ئەمەش دوای ئەوەی، (کاتز و فۆدۆر) هەندێ گۆڕانکاری جۆراوجۆریان لە بیرۆکەکەی خۆیاندا، سەبارەت بە لێکدانەوەی واتا ئەنجامدا. (**احمد مختار: ١٩٨٢: ١١٤**) بۆ نمونە هەریەکە لە وشەکانی (کاغەز، شوشە) خاوەنی کۆمەڵێک سیمای واتایی جیاوازن، بە پشت بەستن بەبنەمای فەرهەنگی ئاوەزی هەریەک لەو وشانە. (کاغەز) [+مادده +نەرم +سپی +دڕان] (شوشە) [+مادده +ڕەق +ڕون +شکان]ن. بەسودوەرگرتن لە سیمای

هەریەکەیان دەکرێت لە پەیوەندیدابن، لەگەڵ وشـــەکانی دیکەی زمان، بەهۆی نزیکایەتی لە ســـیماکانیاندا، یان جیاوازبن لە چەند سیمایەکدا، بۆ نمونە: (کوڕ) [+مرۆڤ +نێر ∓هەراش] (کچ) [+مرۆڤ +مێ ∓هەراش]

هەریەکە لەو دو لێکســیمە لە چەند سـیمایەکدا هاوبەشـن، کە نزیکایەتییەک لەواتادا کۆیان دەکاتەوە، بەڵام جیاوازی لە ســیمای ڕەگەز، دژبەری واتایی لە نێوان ئەو دو وشـــەیەدا دروســت دەکات. بەگوێرەی ئەم تیۆرە، هەر وشـەیەک (لێکسـیمێک) خاوەنی دەسـتەیەک لە پێکهاتەی ناوەوەیە، یان هەر (لێکسـیمێک بونیادێکی ناوەکی هەیە، کە ئاوێنەی، یان هاواتای پێکهاتەکانی ڕسـتەیە، وەک فرێز و دەسـتەواژەکان.) (Lyons: 2009: 32) چونکە هەر پێکهاتەیەکی ڕستە پێش ئەوەی وەکو یەکەیەکی ڕێزمانی سـەیربکرێت، وەکو یەکەیەکی فەرهەنگی خاوەنی کۆمەڵێک سیمای واتایی جیاوازە.

((کاتز و فۆدۆر باوەڕیان وایە واتای وشـــەکان بە هۆی چەپکە نیشـانەکانەوە سـیمایەکی سـەرەکی واتایی دەبەخشنە وشـەکان، کە دەتوانێت لێڵی واتایی ڕستەکەی پێڕونبکرێتەوە.)) **(نەریمان حەسەن حەمەکەریم: ٢٠١٥: ٣٣)** بۆ ئەمەش پێویســـتە زانیاری واتایی لەبارەی هەر وشـــەیەکەوە بزانرێت، لە ڕێگەی ســیما واتاییەکانەوە، ئەم زانیارییانە فەراهەم دەکرێن، ئینجا دەتوانرێت لێڵی یان ئارگۆمێنت و داواکارییەکانی کردار لە ڕســـتـەدا ڕونبکرێنەوە. بۆ نمونە: ١- **سەرت بتاشە.**

بەگوێرەی زانیاری واتایی لەبارەی (ســەرتاشـین) دەزانین، کە بکەری ڕسـتەکە پێویسـتە، سـیمای واتایی [+مرۆڤ +نێر] هەروەها کرداری (تاشـــین) لەبەرئەوەی تێپەڕە پێویســـتی بە دو جێکەوتە [بکەر و بەرکارێک] هەیە، کە سیما واتاییەکانیان گونجانێک لە نێوانیاندا هەبێت، بۆ ئەوەی زانیاری لۆژیکی لە دروستەکەدا بەرهەم بێت. واتە، بکەر [+مرۆڤ +کارا +پرچ] بەرکار [+پرچ +تاشین] بێت.

هەر لەبەر ڕۆشـــنایی ســـیما واتاییەکان کۆمەڵێک زمانەوانی وەک (Ross & Mccawley) لە کۆتایی شـەسـتەکان و سـەرەتای حەفتاکان زیاتر لە واتاناسـەکانی تری بەرهەمهێنان هەوڵیانداوە شـیکردنەوەی واتایی بە شــــێوەیەکی چڕتر لە کەتیگۆری کرداردا بخەنەڕو، بەگوێرەی ســـیماکان گرنگی کردار و ئارگۆمێنتەکانی نیشـان بدەن. **(کوروش سـەفەوی: ٢٠٠٦: ٣٢)** واتە تایبەتمەندیی هەبونی سـیمای واتایی لەهەر کردارێکدا پەیوەندی بە دەوروبەرەوە ڕونتر دەکرێتەوە، بەگوێرەی پێویســـتییەکانی کردار لە ڕســـتەدا. بۆ نمونە: کرداری (هەبون) لەبەرئەوەی هەڵگری ســـیمای [+ هەبون]ە، **٢- من خانویەکم هەیە.** بۆیە پێویســـتی بە (بەرکارێکە) کە سیمای[+شتێک یان کەرەستە] بێت، هەروەها سیمای [+جوڵەیی] لە هەندێ کرداردا پێویستی بە (بکەر)ێکە، کە هەڵگری سیمای [+جوڵە] بێت. وەک: **٣- پیاوەکە ڕۆیشت.**

بۆیە ((لە هەڵبژاردنی ســـنوردار بەهۆی دەوروبەرەوە، ڕێکەوتنێکی واتایی نێوان یەکە فەرهەنگییەکان بە یارمەتی سـیما واتاییەکانەوە پێوەندییە واتاییەکانی ناو ڕسـتە ڕون دەکرێنەوە.)) **(پەروین عوسـمان مسـتەفا عەلاف: ٢٠٠٩: ٦٨)**

هەروەها ئەم تیۆرە لە ڕێگەی سیما واتاییەکانەوە، وشـەکانی زمان بۆ کێڵگە واتاییەکانیان ((لەسـەر بناغەی دۆزینەوەی ســـیمایەک، یان چەند ســـیمایەکی هاوبەش لە نێوان هەمو وشـــەکانی بوارەکە (کێڵگەکە)دا پۆلێن دەکات. بەم جۆرە چەندین وشـــەی وەک هات، خواردی، ناردی، ڕۆیشـــت... دەتوانن بوارێکی واتایی پێکبێنن

لەبەرئەوەی هەمویان ســـیمای <+چالاکی> یان تێدایە.)) (**هۆگر مەحمود فەرەج: ١٩٩٣: ٣٦**) ئەمە جگەلەوەی ((هەر لەڕێی ئەم تیۆرەوە دەتوانین پێوەندییە واتاییەکانی وەک دژواتایی و ســـینۆنێمی و هایپۆنیمی ... دیاریبکەین، چونکە ئەم تیۆرە لە لێکۆڵینەوەی پێوەندییە واتاییەکاندا زانستیانە و وردە.)) (**شێروان حوسێن خۆشناو: ٢٠١١: ٤٤**)

کەواتە دەکرێت وەکو تیۆرێکی گرنگی واتاســـازی لە لێکدانەوەی واتادا پشـــتی پێببەســـترێت، چونکە زمانەوانەکان بڕوایان وایە، کە ئەم تیۆرە لە لێکدانەوەی واتادا گیروگرفتی کەمە و تەمومژی واتایی ناهێڵێت. (**ســـازان رضـــا معین: ٢٠٠٥: ٢٥**) بۆ نمونە: (کەوەر) وشـــەیەکی هاوبێژە، بەڵام لە بەکارهێناندا و لە فەرهەنگدا لە ڕێگەی سیما واتاییەکانەوە لێڵی وشەکە دەرەوێتەوە.

٤- کەوەرەکەم بۆ بێنە.

١-سەوزە ٢-پارچەیەک لە ئۆتۆمبیل

١- [+ خواردن + سەوزە]

٢- [+ کەل و پەل +ئاسن]

کەواتە، نیشـــانە، یان ســـیما واتاییەکان ئەو ڕەگەز و یەکە و دانەی زمانن، کە لە ناوەڕۆکی یەکە فەرهەنگییەکاندا بەشـــێوەی شـــاراوە، جێگیربون، یەکە و وشـــەکانی زمانیان پێ شـــیدەکرێتەوە و بەراورد دەکرێن.

١-٣: بنەماکانی دیاریکردنی سیما واتاییەکان:

وەک ئاشـــکرایە ســـیما واتاییەکان، بەو نیشـــانە جیاکەرەوانە دەگوترێت، کە تایبەتمەندی چەمکی هەریەکەیەکی زمانی لەڕێگەی ئەرێنی [+]و نەرێنی [–] نیشـــان دەدات. (**کورش صـــفوی: ١٣٨٧: ٣١٢**) زۆرێک لە لێکۆڵینەوەکانی لۆژیک و زمانە سروشتییەکان، هەروەها لێکۆڵینەوە لە واتا، لەلایەن فەیلەسوف و لۆژیکزانان و ماتماتیکزانان ئەنجام دراون، لەوانەش: (فریگە، ئەلفرێدتارســـکی، داڤیدســـۆن...) هەروەها گفتوگۆی نێوان زمانەوان و فەیلەســـوفان لەوانە (مۆنتاگ)، کە نوێنەرایەتی تیۆرێکی زمانەوانی دەکات، بۆتە هۆکاری ڕەنگدانەوەی لۆژیک و ماتماتیک لەســـەر زمان یان دروســـتکردنی پەیوەندیی نێوان ئەم زانســـتانە بەیەکەوە.(Saeed: 2009: 308)

ســـیما واتاییەکانیش، یان شـــیکاری پێکهێنەری وەکو لایەنێک یان تیۆرێکی گرنگی زمانەوانی، بۆتە جێگەی مشـــتومڕ و گفتوگۆی بەردەوامی فەیلەســـوف و زمانەوانان، ئەمەش لای زمانەوانان بۆتە جێگەی ســـەرنج و گرنگی و ماهیەتی بنەماکانی ماتماتیک و لۆژیک لە شـــیکردنەوەی لێکســـیمەکاندا (lexical decomposition). (Lyons: 1996: 107–108)

ئەمە سەرەڕای ئەوەی هەریەکە لە زانستەکانی ماتماتیک و لۆژیک، لە نیشاندانی واتا و زانیارییەکان پشت بە هێما و ڕەمز دەبەســـتن و ناوی زمانیان لێدەنێن، ئەم زمانانەش بەرهەمی دەســـتی مرۆڤن. (**محەمەدی مەحوی:**

٢٠٠١: ٦-٧) هەر ئەمەشە، کە ئەم پەیوەندییەی لە نێوان تەواوی زانستەکاندا دروستکردوە، بەتایبەتی پەیوەندیی زمان بە لۆژیک و ماتماتیکەوە.

١-٣-١: بنەمای لۆژیکی:

پەیوەندیی لۆژیک بەواتاوە مێژوویەکی دوورودرێژی هەیە، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی فەیلەسوفە یۆنانییەکان. سەرەتا بەو نمونەیەی، کە (پالمر) ئاماژەی پێکردوە لە پەیوەندی نێوان واتا و لۆژیک دەستپێدەکەین:

جۆن لە ماڵەوەیە، یان لە قوتابخانە.

جۆن لە ماڵەوە نییە.

کەواتە جۆن لە قوتابخانەیە.

ڕستەی سێیەم، لە هەردو ڕستەی یەکەم و دوەم بەرهەمهاتوە، کە پەیوەندیی بەلایەنی لۆژیکی زمانەوە هەیە، لە نێوان قسەکەر و گوێگردا. **(أف. ار. بالمر: ١٩٨١: ٢٠٤)**

ئەم بنەمایە لە شیکردنەوەی ناوەڕۆکی وشەکاندا بۆ پێکهێنەرەکانی لە ڕێگەی سیما واتاییەکانەوە، هەمان بیرۆکەیە، کە (لیۆنز) لە شیکردنەوەی لۆژیکیدا پشتی پێدەبەستێت لە دابەشکردنی شتەکان بۆ جۆرەکان، دواتر جۆری لەخۆی بچوکتر. **(عەبدوللا عەزیز محەمەد: ١٩٩٠: ٣٥)** لە پاشان لە بۆچونەکانی (مۆر-کواین) ڕەنگیداوەتەوە لە ڕێگەی پێوەرێکی لۆژیکی، دو وشە هاواتا دەبن، یان نزیک دەبن لە واتادا لە ڕێگەی هاوبەشی لە بەشێک لە سیما واتاییەکانیان بۆ نمونە (زەلام، پیاو) لە ڕێگەی هاوبەشی سیماکانی [+مرۆڤ +نێر +هەراش] هاواتایی (هاوشانی واتایی) ئەم دوانە نیشان دەدرێت. **(عەبدولواحید موشیر دزەیی: ٢٠٠٤: ١٥)**

هەر بۆیە لە واتاسازیی ژێربێژیدا ناولێنان لە وشەیەک لەڕێی ناوەڕۆکەوە، بەتایبەتی لەڕێی پۆلی نیشانەکانییەوە دیاریدەکرێت، بۆ نمونە /گیاندار/ لەڕێی نیشانەکانی گیاندارەوە،[+زیندەوەر – عەقڵ (ژیریی)...] دیاریدەکرێت، هەمبەر بە وشەکانی دیکەی وەکو /مرۆڤ/ [+زیندەوەر +عەقڵ (ژیریی)...] **(محەمەدی مەحوی: ٢٠٠٩: ٣١)**

لۆژیک لە ناو هزری مرۆڤدا بە پشت بەستن بە ڕاستییە زمانییەکان لەڕێگەی فۆڕمەکانەوە لە پەیوەندیدایە لەگەڵ کەرەستە زمانییەکاندا لە بەکارهێنانی ڕستەسازیدا، ئاماژە واتاییەکان نیشان دەدرێن، بۆ نمونە هەریەکە لە ئامراز و وشەکانی (هەرگیز، لە کوێ، کێ، ڕۆیشتن....) ئەم پەیوەندییانە نیشان دەدرێن لە ڕێگەی سیما واتاییەکانیان، کە سەرچاوەکەیان لۆژیکە.

پێکهێنەرەکان لەڕوی واتاسازییەوە	پێکهێنەرەکان لە روی لۆژیکەوە	کەرەستەکان
+ کات	نەرێکردن	هەرگیز
+ شوێن	پرسیارکردن	لە کوێ
+ کەس	پرسیارکردن	کێ
+ جوڵە	ڕودان	ڕۆیشتن

(Leech: 1981: 165)

هەر لە ڕێگەی لۆژیکی پێوانەیی دەتوانین زیاتر بەرە و فەرمیبونی چەمکەکان بڕۆین، لە بەرامبەر چەمکی پۆزەتیڤی [+] پێکهاتەیەک، پێکهاتە نێگەتیڤەکەی [–] وەکو جێگرەوەیەک لە پەیوەندیدا دەبن، بۆ نمونە: [+هەراش] بۆ (پیاو، ژن) بە پێچەوانەوە [–هەراش] بۆ (کوڕ و کچ)، کە لە چوارچێوەی ڕێزمانی بەرهەمهێنانی (چۆمسکی)دا، زمانناسان وەکو دو بەهای گرنگی تەواوکەری یەکتری لە شیکردنەوە ئەتۆمی پێگەیشتو (هەراش) سودی لێدەبینن، ئەگەرچی لە سیمای [+نێر –مێ] دا، دو وشەکە پێچەوانەی یەکتریش بن. بۆ ڕونکردنەوە:

پیاو = + مرۆڤ + نێر + هەراش

ژن = + مرۆڤ + مێ + هەراش

کوڕ = + مرۆڤ + نێر – هەراش

کچ = + مرۆڤ + مێ – هەراش (Lyons: 1996: 109–110) سەرەڕای ئەوەش لە هەندێ باردا کوڕ و کچیش دەکرێت هەڵگری سیمای واتایی [هەراش] بن, بە بەکارهێنانی هەردو سیمای[±هەراش].

شیکردنەوەی ئەم پێکهاتانە لە ڕێگەی سیما واتاییەکانەوە پەیوەندی بەلایەنی لۆژیکی و فەرهەنگی ئاوەزی مرۆڤەوە هەیە، چونکە ((ئاوەزداریی ئاڕاستەیەکی بیرکردنەوەی ژیربێژیی و سایکۆلۆژییە و لەو بنەمایەوە دەردەچێت، کە هەندێک لەو ڕاستی و ڕاستەقینانەی دەتوانرێت پەیانپێببرێت.)) (محەمەدی مەحوی: ٢٠٠٦: ١٠)

بەشێوەیەکی گشتی، شیکردنەوەی وشەکان بۆ سیماکانیان بۆ خزمەتی پەیوەندی لۆژیکی نێوان چەمکەکان سودی لێدەبینرێت، لەگەڵ ئەوەشدا بە پێچەوانەوە، بۆ شیکاری وردی ئەم پێکهاتانە سود لەلایەنی لۆژیکی وەردەگیرێت، واتە پەیوەندیی دوسەرە، یان ئاوێتەیی لەنێوان واتا و لۆژیک بەشێوەیەکی گشتی هەیە.

١-٣-٢: بنەمای ماتماتیکی:

ماتیماتیک وەکو بنەمایەکی گرنگ لە کارە زمانەوانییەکاندا ڕەنگی داوەتەوە، هەر لەبەرئەو گرنگییەشی (لقێکی زمانەوانی بە ناوی زمانەوانی ماتماتیکی (mathematical lingustics) سەری هەڵداوە، لە خوێندنی هەندێ لە تایبەتمەندییەکانی زمان، بە بەکارهێنانی چەمکەکانی ئامار، یان بیرکاری (algebraic) لە نیشاندانی زانیاریی زمانی بەتایبەتی لە تیۆری زمانەوانیی بەرهەمهێناندا گەشەیەکی بەرچاوی بە خۆیەوە بینی. بەهەمان شێوە لە بواری زمانەوانی بەراوردکاریشدا ڕەنگی داوەتەوە.) (Crytal: 2008: 297) تەنانەت یاساکانی فریز پێکهێنان لە تیۆری ڕێزمانی بەرهەمهێناندا ((لەسەر بنەمای داڕشتنێکی بیرکارییانە داڕێژراوە، کە پەیوەندیی

نێوان چەند هەنگاوێ دەخاتەڕو، هەر هەنگاوێکیش پشت بە هەنگاوکەی پێش خۆی دەبەستێ.)) **(سەباح ڕەشید قادر: ٢٠٠٩: ١٧-١٨)** لەگەڵ ئەوەشدا چەمکی بەرهەمهێنان لە تیۆرەکەدا خۆی بریتییە لە بەرهەمهێنانی کۆمەڵێک ڕستەی بێسنور لە ڕێگەی کۆمەڵێک یاسای سنوردار ئەمەش نیشاندانی لایەنی لۆژیکی ماتماتیکی زمانە.

سەبارەت بە واتاسازی و سیما واتاییەکان ئەم بنەمایە (ماتماتیک) بەئاشکرا لە نیشاندانی سیماکان لەسەر بنەمای نیشانەکانی [+ ، -]ڕەنگیدەداتەوە کە دو هێمای سەرەکی ماتماتیکین، بۆ نیشاندانی لایەنی پۆزیتیڤی و نێگەتیڤی نێوان چەمکەکان سودیان لێدەبینرێت. پەیوەندی نێوان وشەکانی پێرەوێکی دیاریکراو، بۆ نمونە، کێڵگەی واتایی، هایپۆنیمی، دژواتایی، هاواتایی... لە ڕێگەی بەهای [+ ، -]ی نیشانە واتاییەکانی وشەکان دیاریدەکرێت و بەهای هەر وشەیەک (هێمایەک) لە پەیوەندی نێوان هێماکاندایە، بەهۆی نیشانە واتاییەکانیەوە. **(محەمەدی مەحوی: أ: ٢٠٠٨: ٨٣)**

سودوەرگرتن لە کردە و یاسا ماتماتیکییەکان، بە پەیڕەوکردنی ئەنجامی ڕاست و دروستی توخمە پێکهێنەرەکانی، کە دەکەونە سنوری ئەو یەکە زمانییەوە لە ڕێگەی لۆژیکی بەراییەوە، دەرکردە(Output)کانی هەمان نرخی ماتماتیکیان دەبێت، بۆ ڕونکردنەوە، ئەگەر سەیری هاوکێشەیەکی وەکو (٣٠ = ٢ × ٣ × ٥) بکەین ئەنجامێکی لۆژیکی ورد لە کۆتایی هاوکێشەکەدا دەردەچێت. بەهەمان شێوە ئەمە بۆ پێدانی نرخ بە سیما واتاییەکان لە ڕێگەی هێمای [+ ، -] بە پێکهێنەرەکانی وشەیەک هەمان ئەنجامی ڕاست و لۆژیکی دەبێت، بۆ نمونە ئەگەر وشەیەک هەڵگری سیماکانی [+مرۆڤ + نێر + هەراش] بێت، ئەوا دەکرێت ئەنجامەکەی یەکسان بێت بە (پیاو)، بە پێچەوانەوە ئەگەر وشەیەک هەڵگری سیما واتاییەکانی [+ مرۆڤ – نێر + هەراش] بێت. ئەوا ئەنجامەکەی یەکسانە بە (ژن) بەم شێوەیە:

پیاو = [+مرۆڤ +نێر +هەراش]

ژن = [+مرۆڤ –نێر +هەراش]

تاکە کرداری لۆژیکی، کە تا ئێستا بەکارهاتبێت بۆ نیشاندانی لایەنی پۆزەتیڤی و نێگەتیڤی چەمکەکان، هەروەها پێدانی نرخ و بەها، لە ڕێگەی هێما ماتماتیکییەکانی [+ ، -] [-] بوە. **(Lyons: 1996: 108–110)**

لەگەڵ ئەوەشدا ڕێگایەکی گرنگە بۆ ئابوریکردنی زمانی، لەدیاریکردنی بەهای یەکەکان. تەنانەت گرنگیی ئەم بنەمایە (ماتماتیکییە) وایکردوە، کە هەندێ زمانەوان، بۆ نیشاندانی چەشنی سیماکان بنەمای ماتماتیکی بکەنە پێوەر. وەک لە خوارەوە نیشان دراوە:

١- سیما پۆزەتیڤەکان، هێماکەی [+]

٢- سیما نێگەتیڤەکان، هێماکەی [–]

٣- سیما دوانییەکان، هێماکەی [±] **(محمد علی الخولی: ٢٠٠١: ١٩٥ – ١٩٦)**

ئەمەش گرنگیی ڕەنگدانەوە و کاریگەری زانستی ماتماتیکە، لە لێکۆڵینەوەی زمانەوانی بەگشتی و لێکۆڵینەوەی واتاسازی بەتایبەتی؛ هەروەها پێگەی بنەمای ماتماتیکییە لە لێکۆڵینەوە واتاسازییەکاندا، بەتایبەتی تیۆری سیماکان بۆ لێکدانەوەی وشەکانی زمان بەگشتی و پەیوەندییە واتاییەکانی وەک: (هایپۆنیم، میرۆنیم

هاواتا، دژواتا، فرەواتا...) بەتایبەتی و ئاماژەدان بە نرخی ئەو یەکانە لە ڕێگەی سیماکانیان بە پشت بەستن بە بەهای نیشانەکانی [+ ، –]، بە شێوەی دو پەلکەیی (binary) هەبونی یەکێکیان نەبونی ئەوی دیکەیانە.

٤-١ چەشنی سیماکان:

سیما واتاییەکان وەک زاراوەی خود زمانی (metalanguage) زمانەوانان لەسەر چەند بنەمایەک چەشن و (جۆر)ەکانیان دیاریکردون، هەندێ لە زمانەوانان، دابەشیانکردون، لە ژێرناوی سیمای واتایی گشتی (جیهانی) و تایبەتی یان لەسەر بنەمای ماتماتیکی، واتە بە گوێرەی نیشانەکانی [+ ، –] پۆلێنکراون. لەگەڵ ئەوەشدا (کاتز و فۆدۆر) بەشێوەیەکی گشتی سیماکان دەکەن بە سێ جۆر، ئەوانیش: نیشانەی واتایی، نیشانەی ڕێزمانی، نیشانە جیاکەرەوەکانن (**Katz – Foder**: 1963: 185–186)

لەگەڵ ئەوەشدا، هەردو جۆری نیشانەی (واتایی، جیاکەرەوە) بەگشتی لە خزمەت شیکردنەوەی واتادان، یان بە هەردوک جۆرەکە دەگوترێت سیمای واتایی و ڕۆڵی شیکردنەوە دەبینین لە تیۆری سیماکاندا. بۆیە لەم توێژینەوەیەدا چەشنی سیماکان لە ژێرناوی سیمای سەرەکی و لاوەکی پۆلێنکراون، ئەمەش بەسەرنجدان و سود وەرگرتن لە کرۆکە واتا و توێلکە واتای وشەکان بە شێوەیەکی گشتی.

١-٤-١: سیما سەرەکییەکان:

ئەو سیمایانەن کە زۆرجار بە سیما بنەڕەتییەکانیش ناودەبرێن ((لەبەرئەوەی لەگەڵ یەکە فەرهەنگییە (وشە)کەدا، لە دایکبوە و پێوەی لکاوە.)) (**سەباح ڕەشید قادر: ٢٠٠٩: ١١٧**) بۆ تێگەیشتن و لێکدانەوە ئاسانتر خۆی بە دەستەوە دەدات؛ بۆیە دەکرێت، وەکو واتای هۆشەکی (فەرهەنگی) سەیر بکرێن، چونکە ((بە هۆیەکی سەرەکی لە یەکتر گەیشتن دادەنرێت و بەکارهێنەرەکانی لەسەر ئەو واتایە لە ناوخۆیاندا ڕێکن.)) (**عەبدوڵڵا عەزیز محەمەد: ١٩٩٠: ٥١**) لە جێگەیەکەوە بۆ جێگەیەک، یان کۆمەڵگایەک بۆکۆمەڵگایەکی دیکە ناگۆڕێن.

گرنگیی ئەم سیمایانە لەوەدایە، کە هەڵگری تایبەتمەندی سەرەکی ئەو یەکە و وشانەن بۆ جیاکردنەوەیان لە وشەکانی دیکە لە ڕێگەی ئەم سیمایانەوە لە چاو سیما لاوەکییەکاندا (**محمد الخولي: ٢٠٠١: ٢٠٠**) بۆ نمونە: سیمای [∓ نێر] بۆ جیاکردنەوەی (ژن و پیاو) و (کوڕ و کچ) یان هەریەکە لە سیماکانی [± نێر ± مێ ± هەراش] بۆ جیاکردنەوە و پۆلێنکردنی وشەکانی (پیاو، ژن، کوڕ، کچ، منداڵ...) دەکرێت وەکو سیمای سەرەکی پشتیان پێببەسترێت، چونکە وەکو یەکەی فەرهەنگی لە نێو کرۆکی وشەکاندا جێگربون بەپێی کات، یان لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێک یان لە کۆمەڵگەیەکەوە بۆ کۆمەڵگەیەکی دیکە گۆڕانیان بەسەردا نایەت.

ئەم سیما سەرەکییانە، وەنەبێ هەر تایبەت بن بە مرۆڤ، بەڵکو هەر یەکە و وشەیەکی زمان سەیر بکەین، چ ئاژەڵ، مرۆڤ، کەل و پەل، دار و بەرد، ناوی ئەبستراکت... هەڵگری ئەم جۆرە سیمایانەن. بۆ نمونە: وشەیەکی وەکو: (بەرد) خاوەنی سیمای واتایی سەرەکی، [+ مادە + ڕەق] (مانگا) خاوەنی سیمای واتایی سەرەکی، [+ ئاژەڵ + زیندو + چوارپێ + شیردەر – عەقڵ (ژیری)] یە. بۆیە دەکرێت بڵێین، ئەم چەشنە لە سیما، بریتین لە (کرۆکە واتا –

(denotative meaning)، یان ((ئەو واتا بنەڕەتییانەی وشەن، کە لە کێڵگەی واتایی وشەدا هەن و خۆیان نیشاندەدەن و لە هەردۆخێکدا بێت ناگۆڕێن.)) **(محەمەدی مەحوی: ٢٠٠٦: ١٧)** چونکە پەیوەستە بە ناوەڕۆک و سروشتی وشەکە و لایەنی دەروونی و بیر و بۆچونی تاکەکەسی کاریگەریی لەسەر واتاکەی نییە.

١-٤-٢: سیما لاوەکییەکان:

ئەو سـیما واتاییانە دەگرێتەوە، کە لە زمانێکی دیاریکراودا بە هەندێک وشـە دەدرێن، کە ((مەرج نییە لە زمانێکی تردا هەبن، بەڵکو بەهۆی کاریگەریی داب و نەریت و کلتوری ئاخێوەرانی و بەپێی ئەو واتا بابەتی و لاوەکیانەی، کە وشـە و کەرەسـتەکان دەیگەیەنن.)) **(فەرهاد توفیق حەسـەن: ٢٠١٠: ٤٣)** واتە ئەم چەشـنە سـیمایانە، وەکو واتای بارکراو (لاوەکی) دەخرێنەسـور واتا فەرهەنگییەکە و بایەخ و گرنگییان لە لێکدانەوەی واتادا، لە واتا هۆشـەکییەکە کەمتر نییە، بەڵکو هەردوک جۆر بەیەکەوە ئاماژە و نیشـانەن بۆ یەکە فەرهەنگییەکان. **(قەیس کاکل توفیق: ٢٠٠٠: ٤٣)** چونکە لە فەرهەنگدا ((لە تەک ئەو واتا سـەرەکییانەدا، واتا لاوەکییەکانی هەر واتایەکی سـەرەکیش تۆمار دەکرێت.)) **(محەمەدی مەحوی: ٢٠٠٦: ٩٠-٩١)** بەتایبەت لە چوارچێوەی واتای میتافۆریدا، کە هەندێجار سیما لاوەکییەکان گرنگییان زیاترە و سیما سەرەکییەکان دەسڕنەوە، یان دەچنە ژێرەوە، بۆ نمونە: **گوللە دەبارێ**. سیمای سەرەکی (باران) [+ دڵۆپەئاو –خەستبونەوە – ڕەق – دەنگ + لە هەورەوە...] بەڵام لەم (میتافۆرە)دا، پەیوەندی نێوان (گوللە و باران) لە بارینداا سـیماکان گۆڕانیان بەسـەردا هاتوە، سـیمای واتایی (گوللە) هاتونەتە پێش وەکو سیمای سەرەکی دەنوێنرێت [+دەنگ +ڕەق...]. **(بەکر عومەر عەلی: ٢٠٠٠: ٧٢-٧٤)**

لەلایەکی دیکەوە ئەگەر سـیمای سـەرەکیی (پیاو، ژن) بریتیبن لە [+مرۆڤ + نێر + مێ + هەراش] ئەوا سـیما لاوەکییەکانی (پیاو) لەهەندێ بارودۆخ و دەوروبەر بەپێی کات و ژینگەی جیاواز دەکرێت بریتیبن لە [+ ئازایەتی + هێز + ئیش و کاری دەرەوەوە...] هەروەها سـیمای لاوەکییەکانی (ژن) بریتیبن لە [+شـەرمنی +ناسکی +ماڵەوە –هێز...].

بۆیە دەکرێت بگوترێت، سیما لاوەکییەکان، هەمو ئەو سیما واتایانەن، کە وەکو واتای بارکراو یان (توێکڵە واتا– Conotative meaning) لەگەڵ سـیما سـەرەکییەکاندا، لە پێکهاتەی وشـەیەکدا بەشـدارن، بەڵام بەگوێرەی، کەس، کات، شـوێن، کۆمەڵگە، گۆڕانیان بەسـەردا دێت. بۆیە دەکرێت، وشـەیەک لە کۆمەڵگەیەکدا هەڵگری سیمایەکی لاوەکی بێت، بەڵام لە کۆمەڵگەیەکی دیکەدا، بەم شێوەیە نەبێت، بۆ نمونە (کەڵەشێر) سیما سـەرەکییەکانی لە هەمو کۆمەڵگەیەکدا بریتین لە [+ گیانلەبەر + باڵندە + قوقاندن – عەقڵ] بەڵام لە شـوێنێکی وەکو شاری (ماوەت) (کەڵەشێر) هەڵگری سیمای [+پیرۆزی –سەربڕین]ە، کە ئەمە تایبەتمەندیی ئەو جێگەیەیە، بۆ ئەو باڵندەیە، یان (کوندەپەپۆ) لای کورد سـیمای لاوەکی [+شـومی]یە، بەڵام لای ئینگلیز[+خۆشـبەختی]یە. دەکرێ لە شـارێک لە نێو خێڵێک یان هۆزێکیشـدا ئەم دیاردەیە بەدی بکرێت و سیمای لاوەکی بدەن بە هەندێ وشـە و دیاردە، بۆ نمونە: خواردنێکی وەکو (برنج) سـیمای سـەرەکی [+دانەوێڵە + خواردن]، بەڵام لە شـارێکی وەکو کۆیە لای (عەشـیرەتی غەفوری) خواردنی (برنج) لە بەیانی یەکەم ڕۆژی چەژندا، سـیمایەکی لاوەکی هەڵگرتوە، کە [+شـومی + خراپ + لادان – بۆخواردن]، یان ئاژەڵێکی وەکو (پشـیلە) لەگەڵ ئەوەی سـیما

سەرەکییەکانی بریتین لە [+ئاژەڵ + چوارپێ – بۆ خواردن] لای میللەتی کورد سیمای [+سپڵەیی] هەڵگرتوە، کە لەوانەیە لای میللەتێکی دیکە وانەبێت.

لەگەڵ ئەوەشدا سیمای لاوەکی لە پاڵ سیما سەرەکییەکاندا دەبن، بە نیشانەی واتایی بۆ ڕونکردنەوە و نیشاندانی واتا هەمە چەشنەکانی وشە و یەکەکان، چونکە سیما لاوەکییەکان بۆ دیاریکردنی واتای وردی وشە و جیاکردنەوەی وشە نزیکەکان لە ڕوی واتاوە گرنگن.

١-٥: گرنگی تیۆری سیماکان لە لێکدانەوەی واتادا:

گرنگی و ڕەنگدانەوەی ئەم تیۆرە لە لێکۆڵینەوەی واتادا، لە زۆر بواردا ڕەنگی داوەتەوە، لەبەرئەوە بە کورتی لە چەند خاڵێکدا ئاماژەیان پێدەکەین.

١- یەکێکە لە تیۆرە گرنگەکانی لێکدانەوەی واتا، بۆ لێکدانەوەی پەیوەندییە واتاییەکانی (هایپۆنیم، میرۆنیم، دژواتا، هاواتا، فرەواتا...) ئەمەش ڕاستی و چاکی ئەم تیۆرە نیشان دەدات. **(محمد معروف فتاح: ٢٠١١: ١٧٦)** چونکە ((زۆربەی پەیوەندییە واتاییەکان لە شیکردنەوەیەکی واتایی وردەوە وەردەگیرێن.)) **(هۆگر مەحمود فەرەج: ١٩٩٣: ٣٧)**

٢- پەیوەندییەکی بەهێز لە نێوان تیۆری سیماکان و تیۆری کێڵگە واتاییەکان (بواری واتایی) هەیە، چونکە تیۆری کێڵگە واتاییەکان پێویستی بە یارمەتی تیۆری سیماکان (ڕێبازی واتا پەرتکردن) دەبێ لە دیاریکردنی ئەو پەیوەندیانەی لە نێوان دانەکانی یەک کێڵگەی واتاییدا هەن. **(هەمان سەرچاوە: ٣٨)** لەبەرئەوەی ((بنیاتنانی کێڵگەی واتایی کۆمەڵە سیمایەک بەکاردەهێنێت بۆ ناسینەوەی پەیوەندییەکانی نێوان دانە فەرهەنگییەکان لە کێڵگەیەکدا لە ئەنجامی دۆزینەوەی، کە چۆن وشەکان لە کێڵگەیەکدا یان بوارێکدا لێکچونیان هەیە.)) **(تابان محەمەد سەعید حەسەن: ٢٠١٤: ٢٣)**

٣- ئەم تیۆرە سەرەڕای ئەوەی بەگشتی زانیاری فەرهەنگیمان دەداتێ دەربارەی وشەکانی زمان، لەگەڵ ئەوەشدا، زانیاری لاوەکیی دەربارەی ئەو وشە و چەمکانە نیشان دەدات لە ڕێگەی سیما لاوەکییەکانی، کە ئەم چەمکانە هەڵیان گرتون. بۆ نمونە: بۆ پەیوەندی نێوان (پیاو، کوڕ) سود لە سیمای [+ نێر] وەردەگرێت، لە بەرانبەردا (پیاو ژن) بە سیمای [± نێر] بەراورد دەکات، لەگەڵ ئەوەشدا سیمای لاوەکی هەریەکەیان نیشان دەدات، بۆ نمونە: (پیاو) [+ هێز] ژن [–هێز]. **(Parker – Riley: 2012:27)** ئەم دیاردەیەش زۆرجار لە میتافۆریدا ڕەنگدەداتەوە (لە ڕێی لادان، یان گۆڕینی نیشانە سیمانتیکییەکان، دەردەکەوێت، بۆ نمونە، سیمای [+وەڕین] دەدرێت بە (مرۆڤ) لە کاتی قسەکردندا وەکو میتافۆری قسەکردن. بۆ نمونە: ٥- **سیخوڕەکە پێمان دەوەڕێت.** سیخوڕ [+ وەڕین]] **(محەمەدی مەحوی: ٢٠٠٩: ٢٠٨)**

٤- ئەم تیۆرە بنەمایەکی گرنگی ئابوریکردنە (economical) لە نیشاندانی واتای وشە لە ڕێگەی سیماکانییەوە؛ چونکە ((لە دید و بۆچونی " سۆسێر "دا شیکردنەوەی واتایی تەنها هەوڵ نادات بایەخ بە یەکەی واتایی زمان بدات، بەڵکو لە هەمان کاتدا بایەخ بە نرخەکەشی دەدات.)) **(کلۆد جێرمان- ڕیمۆلۆبلان: ٢٠٠٦: ٨)** چونکە

ئەم تیۆرە بەهۆی ژمارەیەکی کەم و سنووردار لە سیما زانیارییەکی زۆری واتاییمان، دەربارەی ژمارەیەکی بێسنور لە وشە و یەکەی زمانی دەداتێ. (Parker– Riley: 2012: 27)

لەگەڵ ئەوەشدا بنەمای دو پەلکەیی (binary) هۆکارێکی گرنگە بۆ بنەمای ئابوریکردن، لەبری ئەوەی وەسفی (نێر و مێ) ، بەهۆی هێمای [+، -] بکرێت پەیوەندی و جیاوازی ئەم دوانە نیشان دەدرێت. ((بەم پێیە وشە ڕێگایەکی ئابورییە و چەند سیمایەکی تیا کورت کراوەتەوە.)) (عەبدولواحید موشیر دزەیی: ٢٠١٥: ١١١) چونکە لە ڕێی پۆلێک سیمای واتایی دەکرێت، پێناسەیەکی وردی وشەکان بکرێت.

بەشی دوەم: هایپۆنیم و میرۆنیم بەپێی تیۆری سیماکان

٢-١: هایپۆنیم و تیۆری سیماکان:

لەسەرەتادا پێویستە بزانرێت، کە پەیوەندیی هایپۆنیمی چییە، لەپاشان بەپێی تیۆرەکە و چۆنیەتی لێکدانەوەی ئەم پەیوەندییە دەخرێتەڕو.

٢-١-١: هایپۆنیمی (hyponymy)

زاراوەیەکی واتاسازییە و بەشێکە لە لێکۆڵینەوەی پەیوەندییە واتاییەکان. پەیوەندییەکە لە نێوان وشەی سەرخان، کە بە (Hypernym یان hyperonym) ناسراوە، لەگەڵ وشە ژێرخانەکانی، کە بە (co-hyponyms)ناسراون، لە پەیوەندیدان، بۆ نمونە: (پشیلە) وەکو هایپۆنیمی ئاژەڵ ئاماژەی بۆ دەکرێت، یان (فلوت) دەچێتە ژێرخانەی ئامێرە مۆسیقییەکان، (کورسی) هایپۆنیمی کەلوپەلە، کۆهایپۆنیمەکان جارێکیتر لە ئاستی خوارتردا ئاستێکی دیکەی هایپۆنیمی دروست دەکەن، بۆ نمونە: (فلوت، کلارنێت، زورنا) دەبن بە (کۆهایپۆنیمی) ئامێرە (فودارەکان).

بۆیە هایپۆنیمی جیاوازە و سەربەخۆیە وەکو یەکێک لە پەیوەندییە واتاییەکانی وەک (هاواتایی، دژواتایی، میرۆنیمی...) سەیر دەکرێت. (Crystal: 2008: 233)ئەمەش مانای ئەوە نییە، کە هایپۆنیم پەیوەندیی بە پەیوەندییەکانی، وەک (هاواتایی، هاوبێژی، فرەواتایی، دژواتایی، میرۆنیمی...) نییە، بەپێچەوانەوە، ئەم یەکانە لە پەیوەندیی بەردەوام دان لەگەڵ یەکتری بە جۆرێک تێکچرژاون، کە هەندێجار لەوانەیە لە یەکتری جودا نەکرێنەوە. ((هایپۆنیم دیاردەیەکی پەیوەندیی واتایی، فەرهەنگییە... پەیوەندییەکە لێکسیمێکی تایبەت (وشەی ژێرخان- هایپۆنیم) بە لێکسیمی گشتییەوە (وشەی سەرخان) دەبەستێتەوە... هەروەها سیما بنەڕەتییە هاوبەشەکان لە نێوان ژێرخان و سەرخاندا دەبنە جەمسەر لە گرێدانیاندا.)) (عەبدوڵلا عەزیز محەمەد بابان: ٢٠٠٥: ١٤) واتە گرنگی پەیوەندی نێوان وشەی سەرخان بە ژێرخانەوە، هەبونی سیمای واتایی هاوبەشە، بەڵام مەرج نییە هەمو ئەو سیمایانەی، کە لە وشەی سەرخاندا هەن لە وشە (ژێرخانەکان - کۆهایپۆنیمەکان) ڕەنگبدەنەوە، بەڵام بە پێچەوانەوە، هەمو ئەو سیما واتایانەی لە وشە کۆهایپۆنیمەکاندا هەن، مەرجە لە وشەی سەرخاندا ڕەنگییان دابێتەوە، هەر ئەمەشە ئەو پەیوەندییەی دروست کردوە.

یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی هایپۆنیم ئەوەیە ((کە پێوەندییەکی کاریگەری یەک لایەنەیە، بەواتا هەمیشە هایپۆنیم (وشەی ژێرخان) سەرخانەکەی خۆی دەگرێتەوە، نەک بە پێچەوانەوە.)) (هەمان سەرچاوە: ١٦) بۆ نمونە:

هایپۆنیمی (**موبایل**) بریتین لە کۆهایپۆنیمەکانی (**ئایفۆن، گالاکسی، نۆکیا، هواوی...**) واتە هەریەکە لە کۆهایپۆنیمەکان، یەکسانن بەسەرخانەکەیان و سیما واتاییەکانی ئەویان هەڵگرتوە، کە مۆبایلە، بەڵام مۆبایل، بە تەنها یەکسان نییە بە دانەیەک لە کۆهایپۆنیمەکانی. بۆ ڕونکردنەوە: **(ئایفۆن = موبایل)**، بەڵام **(موبایل ≠ ئایفۆن)** واتە هەمو ئایفۆنێک مۆبایلە، بەڵام هەمو موبایلێک ئایفۆن نییە. چونکە، کۆمەڵێک دانەی دیکەش هەن، کە مۆبایلن.

کەواتە هایپۆنیم پەیوەندییەکی گرنگی واتاسازییە، لە نێوان وشەی سەرخان، بە کۆهایپۆنیمەکانییەوە، واتە پەیوەندییەکی ستونییە، لە نێوان وشەی گشت بە وشە تایبەتییەکانییەوە، هەریەکە لە وشەکانی کۆهایپۆنیمەکانیش وەکو هایپۆنیمی سەرخانەکە دەردەکەون، خاوەنی سیمای هاوبەشن لەگەڵ وشەی سەرخان، واتە هەریەکەیان دەبن بە جۆرێک لە وشەی سەرخان و تایبەتمەندی و سیمای ئەو هەڵدەگرن. لەبەرئەوە (دەکرێت ئەم پەیوەندییە بە پەیوەندیی جۆری ناوببەین.) (**کورش سەفەوی: ٢٠٢٠: ٨٤**)، چونکە وشەی ژێرخان/ کۆهایپۆنیم جۆرێکە لە وشەی سەرخان و پەیوەندی جۆری لە نێوانیاندا هەیە.

لێکدانەوەی ئەم پەیوەندییە بەپێی تیۆرەکە بەجۆرێکە، کە پێویستە بەلایەنی کەم هەریەکە لە کۆهایپۆنیمەکان لەیەکێک لە سیما سەرەکییەکاندا، وەکو یەکبن، ئینجا ئەم پەیوەندییە سەرهەڵدەدات. سەرەڕای ئەوەش ئەگەر وشەی سەرخان، وەکو سیما دیاری بکەین، ئەوا دەبێت لە هەمو کۆهایپۆنیمەکاندا سیمای [+] وەربگرێت. لەگەڵ ئەوەشدا تەواوی کۆهایپۆنیمەکان دەبێت سەربەیەک کێڵگەی واتایی بن. بۆ نمونە:

- **هایپۆنیمی (پۆشەرەشانە)**

پۆشەرە شانە

(مو)	(خوری)	(مەرەز)	(پولەکە)	(پەڕ)
+داپۆشین	+داپۆشین	+داپۆشین	+داپۆشین	+داپۆشین
±مرۆڤ	+مەڕ	+بزن	+ماسی	+باڵندە
+ڕەنگاوڕەنگ	+سپی	+ڕەنگاوڕەنگ	–ڕەنگاوڕەنگ	+ڕەنگاوڕەنگ
+برین	+برینەوە	+برینەوە	–برینەوە	+برین
+تاشین	–تاشین	–تاشین	–تاشین	– تاشین
–ڕستن و چنین	+ڕستن و چنین	+ڕستن و چنین	–ڕستن و چنین	–ڕستن و چنین
–بەکارهێنان	+بەکارهێنان	+بەکارهێنان	–بەکارهێنان	+بەکارهێنان
+پاراستن	+پاراستن	+پاراستن	+پاراستن	+پاراستن
+میتافۆر	–میتافۆر	–میتافۆر	–میتافۆر	+میتافۆر

کۆهایپۆنیم/وشەی ژێرخان

لە نمونەیەدا، دەردەکەوێت، کە وشەی سەرخان، بەگشتی هەڵگری تەواوی سیماسەرەکییەکانی وشە (ژێرخان/کۆهایپۆنیم)ەکانە، چونکە سەرجەم سیماکان لەخۆدەگرێت، بەڵام هەریەکە لە کۆهایپۆنیمەکان لەگەڵ

ئەوەی لە بەشێکی زۆری سیماکانیاندا هاوبەشن، بەڵام لە هەندێ سیمادا جیاواز دەردەکەون و خاوەنی سیما و تایبەتمەندیی خۆیانن، کە جیای دەکاتەوە لە وشەکانی دیکە.

واتە بەپێی لێکدانەوەی سیماکان بێت، هەریەکە لە کۆهایپۆنیمەکان، جۆرێکن لە وشەی سەرخان، چونکە ڕەنگدانەوەی سیما واتاییەکانی وشەی سەرخان لەهەریەکەیاندا بەڕونی دەردەکەوێت، بەڵام ڕەنگدانەوەکە بەجۆرێکە، کە سیما واتاییەکانی وشەکە دابەشبوە بەسەر تەواوی وشە کۆهایپۆنیمەکاندا بەشێوەیەکی ستونی، بەجۆرێک، کە هەریەکە لە وشەکان بەگوێرەی تایبەتمەندیی خۆی سیماکانی هەڵبژاردوە، کە بگونجێت لەگەڵ تایبەتمەندی و چەمکی وشەکە. واتە پەیوەندییەکە بەجۆرێکە، ئەگەر وشەی سەرخان وەکو سیمای سەرەکی دیاری بکەین، ئەوا بەشێوەی [+] لە هەمو کۆهایپۆنیمەکاندا دەردەکەوێت. لەلایەکی دیکەوە، هەریەکە لە وشەکانی (مو، پەڕ) لەگەڵ ئەوەی، کە کۆمەڵێک سیمای سەرەکی لەخۆدەگرن، سەرباری ئەوەش، هەڵگری سیمای لاوەکین، بەجۆرێک، کە (مو) زۆرجار لە ئیدیۆمێکی وەک: (**موی لوت**)، کە بە کەسێک دەگوترێت، کە زۆربێزارکەر بێت، دەگوترێت: **٦- دەڵێی موی لوتی/ موی لوتە**، هەروەها وشەی (پەڕ) لە میتافۆرێکی وەک: **٧-هەرکەسێک ماڵی ئەوە بخوات پەڕی لێدەڕوێت**. کە بە کەسێک دەگوترێت، زۆر ڕەزیل بێت و دڵی بە ماڵەکەیەوە بێت.

٢-١-١-١: جۆرەکانی هایپۆنیم:

لەم تەوەرەیەدا جۆرەکانی هایپۆنیم دەخرێنەڕو لەگەڵ ئەوەشدا بەپێی تیۆری سیماکان لێکدانەوە بۆ نمونەکان دەکرێت.

٢-١-١-١-١: هایپۆنیمی داخراو:

بەگشتی پۆلێکی سنورداخراون و ژمارەی کۆهایپۆنیمەکانی دیاریکراون و زیادوکەم ناکەن، هەمیشە بە دیاریکراوی دەمێننەوە، وەک: هایپۆنیمی کتێبە ئاسمانییەکان کە بریتیین لە (قورئان، ئینجیل، تەوڕات، زەبور، سوحوف).

- **هایپۆنیمی (کتێبە ئاسمانییەکان)**، جۆرێکە لە هایپۆنیمی داخراو، چونکە ژمارەی کۆهایپۆنیمەکانی سنوردارن، بە ویستی مرۆڤ ناتوانرێت، ژمارەیان زیادوکەم بکرێت.

کتێبی ئاسمانی

(قورئان)	(ئینجیل)	(تەوڕات)	(زەبور)	(سوحوف)
+جیهانی	+بەنو ئیسرائیل	+بەنو ئیسرائیل	+بەنو ئیسرائیل	+بەنو ئیسرائیل
+ئیسلام	+مەسیحی	+جولەکە	+جولەکە	+جولەکە
+قسەی خوا	+قسەی خوا	+قسەی خوا	+قسەی خوا	+قسەی خوا
+بۆ محەمەد	+بۆ عیسا	+بۆ موسا	+بۆ داود	+بۆ ئیبراهیم
+بۆ مرۆڤ	+بۆ مرۆڤ	+بۆ مرۆڤ	+بۆ مرۆڤ	+بۆ مرۆڤ
+ئاخر زەمان	-ئاخر زەمان	-ئاخر زەمان	-ئاخر زەمان	-ئاخر زەمان
+چاکە	+چاکە	+چاکە	+چاکە	+چاکە
-خراپە	-خراپە	-خراپە	-خراپە	-خراپە
+عەرەبی	-عەرەبی	-عەرەبی	-عەرەبی	-عەرەبی

کۆهایپۆنیم-وشەی ژێرخان

لە نمونەکەدا، وشەی (کتێبە ئاسمانییەکان) سەری قوچەکەکەی گرتوە، لەبەرئەوە وەکو وشەی سەرخان دەبێتە هایپۆنیمی هەریەک لە کۆهایپۆنیمەکانی ئاستی خوارتر، کە بەشێوەی ستونی هەریەکە لە (قورئان، ئینجیل، تەوڕات، زەبور، سوحوف)ی، لە خۆگرتوە.

هەروەها هەریەکە لە کۆهایپۆنیمەکان، هەڵگری کۆمەڵێک سیمای سەرەکین، کە لە وشە سەرخانەکەدا، بەگشتی ڕەنگی داوەتەوە، چونکە هەریەکە لەو سیمایانە، بەسیمای سەرەکی وشەی سەرخان هەژماردەکرێن، چونکە ئەگەر، وشەی سەرخان وەکو سیمای سەرەکی بدەین، بەهەریەکە لە کۆهایپۆنیمەکان، ئەوا دەبێتە سیمای [+] پۆزەتیڤی، بۆ هەریەکەیان بەبێ جیاوزی، بەڵام هەردانەیەک لە کۆهایپۆنیمەکان، مەرج نییە تەواوی سیماکانیان وەکو یەکتری بن، بەڵکو گرنگی پەیوەندیەکە لەوەدایە، کە هەریەکە لە دانەکان لە بەشێک لە سیماکانیاندا جیاواز دەربکەون و خاوەنی تایبەتمەندی و سیمای واتایی خۆیان بن. ئەگەر (قورئان) وەکو، نمونە وەربگرین، بەشێک لە سیما واتاییەکانی زۆر جیاوازن لەوانی دیکە، بۆ نمونە، (قورئان) سیمای واتایی [+ئیسلام +محەمەد +ئاخرزەمان + جیهانی +عەرەبی] وەردەگرێت، کە زۆر جیاوازە لە ئەوانی دیکە، چونکە ئەم کتێبە ئاسمانیە تەنها بۆ (محەمەد) هاتوە و تایبەتە بە ئایینی ئیسلام و بە زمانی عەرەبی دابەزیوە، بۆ مرۆڤایەتی بەبێ جیاوازی، کە جیایدەکاتەوە لەوانی دیکە، کە بۆ پێغەمبەرەکانی دیکە و بە زمانی تر، هەروەها بۆ کۆمەڵێک خەڵکی دیاریکراو و میللەتی دیاریکراو هاتونەتە خوارێ، نەوەک بۆ تەواوی سەرزەوی و مرۆڤایەتی، لەبەرئەوەشە، کە (قورئان) سیمای واتایی [+ئاخرزەمان (کۆتایی دونیا)]ی پێدراوە، چونکە دواهەمین، کتێبی ئاسمانییە، کە جیای دەکاتەوە لەوانی دیکە. تەنانەت ئەم سیمایە، وەکو دەستەواژەیەکی خوازەیی زۆرجار قسەکەرانی زمانی کوردی بەکار دەهێنن لە گفتوگۆی ڕۆژانەدا لەبەرانبەر یەکتری. کە بە

کەســـێک دەگوترێت، کارێکت پێی دەبێت و بۆت جێبەجێ ناکات، دەگوترێت: ٨- **خۆ دونیا ئاخر زەمان نییە**. ئەمەش دەچێتە خانەی سیمای لاوەکی، بۆ خودی دەستەواژەکە خۆی.

٢-١-١-١-٢: هایپۆنیمی کراوە پێچەوانەی گروپی یەکەم ژمارەی کۆهایپۆنیمەکانی ســـنورێکی کراوەیان هەیە، دەگونجێت بەردەوام ژمارەیان بەپێی ســەردەم و کات، زیادوکەم بکات. وەک: هایپۆنیمی جۆرەکانی پۆشـاکی کوردی پیاوان (ڕانکوچۆغە، مرادخانی، کراسی،... هتد)

- **هایپۆنیمی (پەخشان)**

پەخشـــان وەکو جۆرێک لە هایپۆنیمی کراوە، ســـنوری کۆهایپۆنیمەکان کراوەن و دەگونجێت زیادوکەم بکەن.

پەخشان

(ڕۆمان)	(چیرۆک)	(کورتە چیرۆک)	(حیکایەت)	...
+ڕوداو	+ڕوداو	+ڕوداو	+ڕوداو	...
+بۆمرۆڤ	+بۆمرۆڤ	+بۆمرۆڤ	+بۆمرۆڤ	...
+فرەڕەگەز	+فرەڕەگەز	–فرەڕەگەز	–فرەڕەگەز	...
+درێژ	±درێژ	+کورت	±درێژ	...
+نوسراو	+نوسراو	+نوسراو	±نوسراو	...
–فۆلکلۆر	±فۆلکلۆر	±فۆلکلۆر	+دەماودەم	...
+زانیاری	+زانیاری	+زانیاری	+فۆلکلۆر	...
±تراژیدی	±تراژیدی	±تراژیدی	±تراژیدی	...
±ڕاستی	±ڕاستی	±ڕاستی	±ڕاستی	...
	+فراوانبونی واتا		+ ئیدیۆم	...

...

کۆهایپۆنیم/ وشەی ژێرخان

بەسەرنجدان لە سیما واتاییەکانی هەریەکە لە کۆهایپۆنیمەکان دەردەکەوێت، کە تەواوی سیماکانیان لە وشەی ســـەرخاندا ڕەنگیداوەتەوە، لەبەرئەوە وشـــەی ســـەرخان ســـەرجەم کۆهایپۆنیمەکان دەگرێتەخۆی، بۆیە هەریەکەیان دەبن بەجەمســـەرێک، یان جۆرێکی وشـــەی ســـەرخان، بەڵام مەرج نییە هەریەکە لە وشـــە کۆهایپۆنیمەکان لەگشـــت ســـیماکانیاندا هاوبەشـــبن و وەکو یەکبن، هەرئەوەشـــە جیاوازی لە نێوان کۆهایپۆنیمەکاندا هێناوەتە ئاراوە، چونکە هەریەکەیان هەڵگری جۆرێک لە تایبەتمەندی، یان ســـیمای واتایی تایبەتن، کە لە وشـە کۆهایپۆنیمەکانی هاوشـانیدا نییە، لەگەڵ ئەوەی هەریەکە لە کۆهایپۆنیمەکانیش هاوبەشـی لە بەشـێک لە ســـیماکانیاندا کۆیان دەکاتەوە، ئەمەش هۆکاری بەرهەمهێنانی ئەم پەیوەندییەیە، کە لە نێوان

وشەی سەرخان و كۆهاپۆنیمەكانیدا سەریهەڵداوە. سەرەڕای ئەوەش، ئەگەر وشەی (پەخشان) وەكو سیما دیاری بكەین، ئەوا لە هەموو كۆهاپۆنیمەكاندا بە سیمای [+پەخشان] دەردەكەوێت.

لەسەرێكی دیكەوە، هەندێ لە كۆهاپۆنیمەكان جگە لە سیما سەرەكییەكان، هەڵگری سیمای لاوەكین، بۆ نموونە: چیرۆك، واتاكەی فراوانبوە زۆرجار لەبری ژیانی ئاسایی كەسێك دەگوترێت؛ **٩- چیرۆكی ژیانی فلان كەس**. هەروەها، حیكایەت، جگە لە سیما سەرەكییەكانی، سیمای لاوەكی [+ئیدیۆم]ێكی كوردی هەڵگرتوە، كە زۆرجار بەكەسێك دەگوترێت، كە شتێك زۆر دووبارە بكاتەوە، پێی دەڵێن، كردی بە **١٠-حیكایەتی مێشێ**. واتا زۆری گوتەوە.

٢-٢: میرۆنیم و تیۆری سیماكان

بەرلەوەی بەپێی تیۆرەكە لێكدانەوە بۆ میرۆنیمی بكرێت، پێویستە بزانرێت میرۆنیمی چییە و جۆرەكانی كامانەن، لەپاشان لێكدانەوەیان بۆ دەكرێت.

٢-٢-١: میرۆنیمی(meronymy)

میرۆنیمی پەیوەندییەكی واتاییە، (كریستاڵ) بەم شێوەیە پێناسەی دەكات: (میرۆنیمی زاراوەیەكی واتاسازییە، توێژینەوە لە پەیوەندیی نێوان لێكسیمەكان دەكات، هەروەها پەیوەندی نێوان بەشە بەگشتەوە، بۆ نموونە: تایە و ئۆتۆمبێل، یان ئەژنۆ و لاق. پەیوەندی تەواوكەری لە نێوان گشت (holonymy) بەبەشەوە، بەم شێوەیە نیشان دەدرێت، ئەگەر (X) بەشێك بێت لە (Y) واتە (X) میرۆنیمی (Y) یە، بۆیە (Y) دەبێتە (holonymy) گشت بۆ(X) كە بەشە.)) (crystal: 2008: 302)

هەروەها ((لە ڕوی پێكهاتەی هەرەمییەوە و لە ڕوی هەڵبژاردنی زاراوە لە گەلێك ڕووەوە هەمان دابەشكردنی هەرەمی هایپۆنیم هەڵدەگرێت.)) **(عەبدوڵلا عەزیز محەمەد: ٢٠٠٥: ٥٩)** لەگەڵ ئەوەشدا دو دیاردەی جیاوازی پەیوەندیی واتایین. بۆ ڕونكردنەوە، میرۆنیمی (پێنوس) بریتییە لە (نوك، مەرەكەب، سەر...) هەریەك لە (نوك، مەرەكەب، سەر...)دەبن بە بەش لە (پێنوس) واتە میرۆنیمی پێنوسن، بەڵام بە پێچەوانەوە (پێنوس) دەبێتە گشت (هالۆنیم) بۆ هەر یەكە لە بەشەكانی. هەروەها ((پەیوەندی واتایی نێوان ئەو پارەوشانە، كە وەكو بران بە پارەوشە (co-meronymy) ناودەبرێت، لەسەر ئەم بنەمایە قۆڵ و بازو و مەچەك و ئەنیشك و شەپیلك هەر هەمویان پارەوشەی دەستن، هەروەها پارەوشەی قۆڵ و بازو هاو پارە وشەی یەكترن.)) **(یوسف شەریف سەعید: ٢٠١١: ١٥٧)**

واتە (میرۆنیمی) پەیوەندی نێوان بەش و پێكهێنەرەكانی چەمكێكی سەرەكییە، هەروەك چۆن لە هایپۆنیمدا وشەی سەرخان هەبو، لێرەدا وشەی گشت شوێنی دەگرێتەوە، بەشێوەیەكی هەرەمی لە چەند بەش (پارە)ێك پێكدێت، هەریەكە لە بەش و پارەكان دەبن بە كۆمیرۆنیمی وشەی گشت، كە بە (هالۆنیم) ناودەبرێت. بۆ نموونە (میرۆنیمی) (مەكینەی سەرتاشین) هەریەكە لە (دەم، سویچ، وەیار، بۆدی، محاویلە) دەبن بە (كۆمیرۆنیمی

(مەکینەی سەرتاشین) بە هەریەکەشیان دەگوترێت، بەش (پارە) هەروەها بە (مەکینە)کەش دەگوترێت گشت (هالۆنیم)ی بەش (پارە)کان.

جیاوازی هەرە سەرەکی لە نێوان هەردوک پەیوەندی، ئەوەیە، کە لە هایپۆنیمدا، وشە کۆهایپۆنیمەکان دەبن بە جۆرێک لە وشەی سەرخان، بۆ نمونە: (سپلیت، موبەڕیدە، کۆندیشن، پانکە) وشەی سەرخانەکەیان (ئامێری فێنککەرەوە)یە، هەریەک لەوانیش دەبن بە جۆرێک لەو ئامیرە، واتە: پانکە جۆرێکە لە ئامێری فێنککەرەوە، نەک بەشێک لێی، بەڵام لە میرۆنیمدا، هەریەکە لە وشە کۆمیرۆنیمەکان دەبن بەبەشێک لە وشەی گشت(هالۆنیم) نەک جۆرێک لێی، بۆ نمونە: **شاشە** بەشێکە لە تەلەفیزیۆن، نەوەک جۆرێک بێت لێی. لە پەیوەندی میرۆنیمیدا، سیما سەرەکییەکانی وشەی گشت، ڕەنگدەداتەوە لە (پارەوشە –کۆمیرۆنیم)ەکاندا، بەڵام مەرج نییە تەواوی سیما واتاییەکانی وشەی گشت لەهەریەکە لە کۆمیرۆنیمەکاندا بەدی بکرێت، بەڵکو بەشێوەی هەڕەمی دابەشی سەر کۆمیرۆنیم (بەش و پارەکان) دەبێت.

- **نمونەی (ئۆتۆمبێل)**

ئۆتۆمبێل

(تایە)	(سوکان)	(بزوێنەر- مەکینە)	...
+لاستیک	+باغە	+ئاسن	
+سوڕانەوە	+ سوڕانەوە	+چەسپاو	
+جوڵە	+بەدەست	+میکانیکی	
+هەوا	+هایدرۆلیک	+ڕۆن	

کۆمیرۆنیم – پارەوشە

هەندێ لەکۆمیرۆنیمەکان، لە وشەی (ئۆتۆمبێل)دا، هەریەکەیان بەجیا هەڵگری چەند سیمایەکی واتایی جیاوازن لە بەرانبەر کۆمیرۆنیمەکانی دیکەی هەمان ئاستی ئاسۆیی، بە شێوەیەک، کە هەردانەیەکیان، بەشێک لە سیما واتاییەکانی وشەی گشتیان، بۆ خۆیان ڕاکێشاوە، چونکە وشە گشتەکە، خاوەنی سەرجەم سیما واتاییەکانی کۆمیرۆنیمەکانە. لەبەرئەوە هەریەکەیان دەبن بەبەشێک لە وشەی گشت. بۆنمونە، سیما واتاییەکانی (تایە) بریتین لە [+لاستیک +ویل +جوڵە +هەوا...]، کە جیای دەکاتەوە لە سیمای واتایی هەریەکە لە کۆمیرۆنیمەکانی دیکە، بەڵام گرنگی پەیوەندییەکە لەوەدایە، کە سەرجەم کۆمیرۆنیمەکان لە سیمای واتایی [+ئۆتۆمبێل]دا، هاوبەشن؛ ئەگەر وشەی ئۆتۆمبێل وەکو سیمای واتایی بدەین بە هەریەکە لە بەشەکان، چونکە هەریەکەیان بەشێکن لە ئۆتۆمبێل، ئەمەش هۆکاری دروستبونی جۆری پەیوەندییەکەیە.

Journal of University of Raparin گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین E-ISSN: 2522 – 7130 P-ISSN: 2410 – 1036

٢-٢-١-١: جۆرەکانی میرۆنیمی

بەگشتی چەند پۆلێنێک بۆ جۆرەکانی میرۆنیمی کراوە، لێرەشدا بەم شێوەیە، جۆرەکانی نیشان دەدرێن، دواتر هەر یەکەیان بەگوێرەی تیۆرەکە شیکردنەوە و لێکدانەوەیان بۆ دەکرێ.

٢-٢-١-١-١: میرۆنیمی داخراو ئەم جۆرەی مینرۆنیمی، پۆلی داخراون، واتە ناتوانرێت بەئارەزو کۆمیرۆنیمەکانی زیادوکەم بکرێن. واتە لەژێر ویست و ئارەزوی مرۆڤدا نین، بەڵکو بەشێوەی ئاسایی (usual) بە سروشتی خۆیان دروست بون. بۆ نمونە: میرۆنیمی نێوان (پەنجە و دەست)، یان (جەستە و ئەندامەکانی بەشەکان لە پۆلی داخراون، هەمیشە بەو شێوەیە دەمێننەوە و کەم وزیاد ناکەن.

- **میرۆنیمی (درەخت)**

درەخت لە جۆری میرۆنیمی داخراو هەژماردەکرێت، چونکە ژمارەی کۆمیرۆنیمەکانی دیاریکراو و سنوردارن، لەبەرئەوەی پێکهاتەیەکی سروشتی هەیە، مرۆڤ ڕۆڵی لە گۆڕانکاری و زیادوکەم کردنی کۆمیرۆنیمەکانیدا نییە.

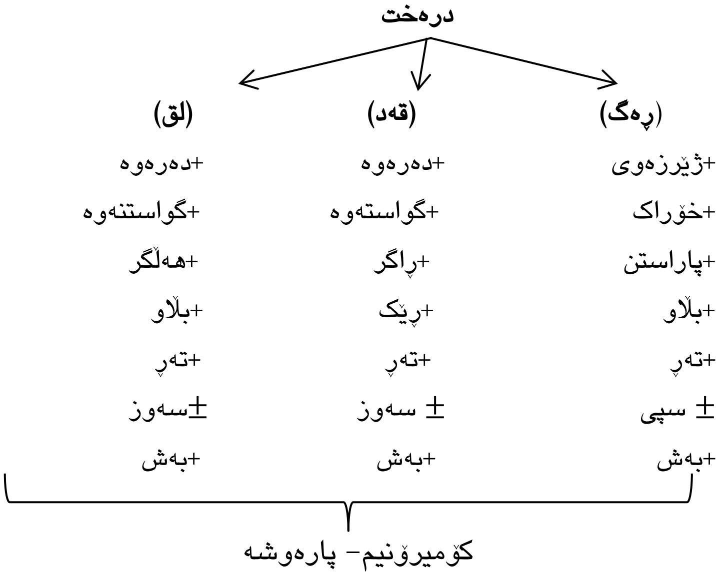

لەسەر ئەم بنەمایە، ئەگەر سەیری وشەی سەرەکی (درەخت) بکەین، دەبینین لە کۆمەڵێک (کۆمیرۆنیم-پارەوشە)ی سەرەکی پێکدێت، کە هەریەکەیان هەڵگری زۆرێک لە سیمای واتایی جیاوازن لەنێوان خۆیاندا، لەگەڵ ئەوەی، کە دەگونجێت لە هەندێ سیمادا هاوبەشیی سیمای واتایی کۆیان بکاتەوە، بۆ نمونە سیمای [+دەرەوە +گواستنەوە +تەڕ ±سەوز] لە نێوان (قەد، لق) هەروەها [+بڵاو +تەڕ] لە نێوان (ڕەگ، لق)دا، لەگەڵ ئەوەشدا، هەریەکە لە (ڕەگ. قەد) لە سیمای واتایی [+تەڕ]یدا هاوبەشن.

لەگەڵ ئەوەشدا بەشێوەیەکی گشتی هەریەکەیان هەڵگری سیما واتاییە جیاوازەکانی وشەی گشتن، هەریەکەشیان وەکو بەشێکی سەرەکی دەبن بە کۆمیرۆنیمی درەخت، چونکە سیمای [+بەش] کۆیاندەکاتەوە.

Journal of University of Raparin گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین E-ISSN: 2522 – 7130 P-ISSN: 2410 – 1036

٢-٢-١-١-٢: میرۆنیمی کراوە:

ئەم جۆرەیان لە پۆلی کراوەن، بە پێچەوانەی جۆری یەکەم، کۆمیرۆنیمەکانیان دەگونجێت، کەم وزیاد بکرێت، واتە بەشێوەی زۆرەملێ (بەخورتی) (Obligatory)نین. بۆ نمونە: میرۆنیمی(خانو) و بەشەکانی، واتە لە ژێر ویستی مرۆڤدایە هەرکاتێک بییەوێت، بەشێکی لێ زیاد یان کەم دەکات، یان میرۆنیمی سەیارە و بەشەکانی دەگونجێت زیاد و کەم بکرێن، بۆ نمونە: دەگونجێت (کامێرە)ی وەکو بەشێک بۆی زیاد بکرێت، یان پارچەیەکی لێ کەم بکرێتەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مانای ئەوە نییە، کە سنورداریەتی نەبێت و بە شێوەیەکی ڕەها و بێ بنەما بەشەکانی، یان کۆمیرۆنیمەکان زیادوکەم بکرێن.

- **میرۆنیمی (کۆمپیوتەر)**

کۆمپیوتەر جۆرێکە لە میرۆنیمی کراوە، چونکە کۆمیرۆنیمەکانی، سنورێکی کراوەیان هەیە و دەگونجێت زیادوکەم بکرێن، بەگوێرەی سەردەم و جۆری کۆمپیوتەرەکان.

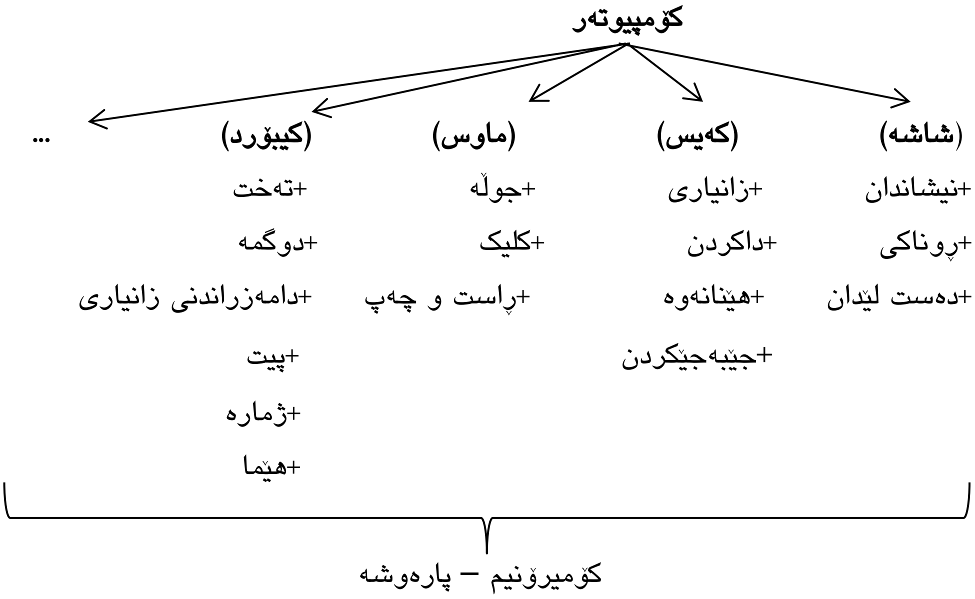

بەگوێری تیۆری سیماکان، ئەگەر سەیری سیما واتاییەکانی هەریەکە لە کۆمیرۆنیمەکانی وشەی گشت (هالۆنیم) بکەیت، دەبینیت تەواوی سیماکان لە وشەی گشتدا هەستی پێدەکرێت، بەڵام بەپێچەوانەوە سیما واتاییەکانی هەریەکە لە کۆمیرۆنیمەکان جیاوازن، هەریەکە لە پارەوشەکان چەند سیمایەکی بۆخۆی ڕاکێشاوە، کە لەگەڵ تایبەتمەندی و ئەرکی خۆیدا بگونجێت، هەروەها خاڵی سەرەکی جیاوازی لەگەڵ هایپۆنیمدا ئەوەیە، کە لە میرۆنیمدا هەریەکە لە کۆمیرۆنیمەکان، بەشێکن لە وشەی گشت، نەوەک جۆرێک بن لە وشەکە.

لەسەرێکی دیکەوە جیاوازییەکی تەواو بەدی دەکرێت لە هەریەکە لە سیما واتاییەکانی وشەکە، بەشێوەیەک، کە هەریەکە لە کۆمیرۆنیمەکان لە هیچ یەکێک لە سیماکاندا هاوبەش نین، تەنها سیمایەک، کە کۆیان بکاتەوە ئەوەیە، کە بەشێکن لە وشەی گشت، کە دەتوانرێ سیمای واتایی [+بەش] بدرێت بە هەریەکە لە کۆمیرۆنیمەکان، لەبەرئەوە بەپێی تیۆری سیماکان ئەم چەمکە (کۆمپیوتەر) وەکو پەیوەندیی میرۆنیمی هەژمار دەکرێت.

بەگشتی تێڕوانینی تیۆرەکە بۆ ئەم پەیوەندییە، بەشێوەیەکە نیشاندانی سیمای واتایی هەر کۆمیرۆنیمێک ئاماژەیە بۆ بونی پەیوەندی بەش بەگشتەوە، چونکە سیما واتاییەکانی وشەی گشت، بەشێوەی ستونی دابەشی سەر سەرجەم کۆمیرۆنیمەکان بوە، بەگوێرەی تایبەتمەندی هەریەکە لە کۆمیرۆنیمەکان و جۆری پەیوەندییەکە. دەکرێ بڵێین، سیما [+بەش] لە هەریەکە لە کۆمیرۆنیمەکان، ئاماژەیە بۆ سەرهەڵدانی پەیوەندییەکە.

ئەنجام

١- هایپۆنیمی داخراو، ژمارەی کۆهایپۆنیمەکانی سنوردار و داخراوە، بەپێچەوانەی هایپۆنێمی کراوە، کە ژمارەی کۆهایپۆنیمەکانی بەپێی کات دەگونجێت گۆڕانیان بەسەردا بێت.

٢- میرۆنیمی داخراو ژمارەی کۆمیرۆنیمەکانی سنوردارو داخراون، بە پێچەوانەی میرۆنیمی کراوە، کە دەگونجێت کۆمیرۆنیمەکان زیادوکەم بکەن.

٣- لە هایپۆنیمدا کۆهایپۆنیمەکان جۆرێکن لە وشەی سەرخان، بەڵام بە پێچەوانەوە لە میرۆنیمیدا کۆمیرۆنیمەکان بەشێکن لە وشەی گشت.

٤- لە هایپۆنیمدا، هەریەکە لە کۆهایپۆنیمەکان بەلایەنی کەم لە یەکێک لە سیما واتاییەکاندا هاوبەشن، ئەمەش هۆکاری سەرهەڵدانی پەیوەندییەکەیە، ئەگەر وشەی سەرخان وەکو سیما دیاری بکەین، ئەوا لە هەمو کۆهایپۆنیمەکاندا سیمای [+] وەردەگرێت.

٥- لە میرۆنیمدا، مەرج نییە هەمیشە سیمای هاوبەش لە نێوان کۆمیرۆنیمەکاندا هەبێت، بەڵام ئەوەی، کە ئەم پەیوەندییە دروست دەکات، پێدانی سیمای [+بەش]ە، بەرهەریەکە لە کۆمیرۆنیمەکان، ئەمەش هۆکاری سەرهەڵدانی پەیوەندییەکەیە.

٦- لە هایپۆنیمیدا تەواوی سیما واتاییەکانی وشە کۆهایپۆنیمەکان لە وشەی سەرخاندا بەدی دەکرێت، بەڵام مەرج نییە سەرجەم سیما واتاییەکانی وشەی سەرخان لە دانەبەدانەی کۆهایپۆنیمەکاندا ڕەنگی دابێتەوە.

٧- لە میرۆنیمیدا سەرجەم سیما واتاییەکان لە وشەی گشتدا بەدیدەکرێت، بەڵام مەرج نییە تەواوی سیما واتاییەکان لە یەکە بە یەکەی کۆمیرۆنیمەکاندا ڕەنگیدابێتەوە.

Investigation of the Hyponym and Meronym Relation Based on the Theory of Semantic Features

Muhamad Qadr Muhamad Amin
Kurdish Department, College of Education, University of Raparin, Rania, Kurdistan Region, Iraq.
E-mail: muhamad.qadr2016@gmail.com

Sherwan Hussein Hamad
Kurdish Department, College of Basic Education, University of Raparin, Rania, Kurdistan Region, Iraq.
E-mail: Sherwan983@uor.edu.krd

Abstract:

Semantic is an important level of language, in this context, semantic relation within the framework of this level are the main and creators of this branch of language, each of Hyponym And Meronym, as two semantic relations, have taken on a significant role in the dictionary, each of those relations has been investigated from different perspectives. The purpose of this research is to show and investigate those two relations based on feature theory, as an important theory of meaning analysis study, which means that these relations are analyzed through the features. The tittle of our research is (investigation of the hyponym and Meronym relation based on the theory of semantic features) which is goes to the field of symmetric.

The method of the research: the method of analysis description used for the research, for analyzing and investigating of the relations.

The method hypothesis: this research works on the base of hypothesis, that how and in which way we shows the hyponym and Meronym of a words feature.

The material and example of this research: the Kurdish language of The dialect of middle Karmanji is in the.

The content of the research: research, beside of the introduction, results and the list of resources, is consist of two parts: the first part: it contains, origin of semantic features and the theory in the analysis of meaning, as well as showing the basis and the form of features and the importance of the theory in analyzing of meanings.

Part Two: it is consist of each of the meaning relations of Hyponym and Meronym, as well as the type of each of these relations and analysis and investigation of each of them according to the theories of the semantic features. In the end of the research, the results and the list of resources and the summary of the research have been revealed.

Keywords: The Semantic Features, Semantic Relations, Hyponym, Meronym, Co - Hyponym, Co-Meronym.

سەرچاوەکان:

بەکر عومەر عەلی مەعروف، (٢٠٠٠)، میتافۆڕ لە ڕوانگەی زمانەوانییەوە، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی – سلێمانی.

پەروین عوسمان مستەفا عەللاف، (٢٠٠٩)، واتا و وەرگێڕان، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەلات هەولێر.

تابان محەمەد سەعید حەسان، (٢٠١٤)، کێلگە واتاییەکان لە ڕێکەمەودای کۆمەڵەوە نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

سازان رضا معین، (٢٠٠٥)، واتا و دەوروبەر، نامەی ماجستێر، کۆلێژی پەروەردە، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

سەباح ڕەشید قادر، (٢٠٠٩)، هەندێ لایەنی ڕێزمانی دەسەلات و بەستنەوە لە زمانی کوردیدا، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

شێروان حوسێن خۆشناو، (٢٠١١)، تێڕوانینێکی نوێ بۆسینۆنیم لە زمانی کوردیدا، چاپخانەی دیلان، سلێمانی.

عەبدولواحید موشیر دزەیی، (٢٠٠٤)، واتای کاریگەری لە بواری ڕاگەیاندندا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

عەبدولواحید موشیر دزەیی، (٢٠١٥)، زانستی سیمانتیک، چاپی یەکەم، هەولێر.

عەبدوڵڵا عەزیز محەمەد، (١٩٩٠)، گۆڕانی واتای وشەی لە زمانی کوردیدا، نامەی ماجستێر، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

عەبدوڵڵا عەزیز محەمەد بابان، (٢٠٠٥)، هایپۆنیم و هەندێ پێوەندی واتایی لە زمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

فەرهاد تۆفیق حەسەن، (٢٠١٠)، پەیوەندییە سیمانتیکییەکان و هەندێک دیاردەی واتایی لە زمانی کوردیدا، نامەی ماجستێر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

قەیس کاکل تۆفیق، (٢٠٠٠)، ژن و ئافرەت، لە دیدی سیما پێکهێنەرەکان، چاپی یەکەم، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

کورروش سەفەوی، (٢٠٠٦)، چەند لایەنێکی واتاسازی، وەرگێڕانی، دلێر سادق، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

کورش سەفەوی، (٢٠٢٠)، ناسینی واتاسازی، وەرگێڕانی، شێروان حوسێن خۆشناو، چاپی یەکەم، ناوەندی ئاوێر.

محەمەدی مەحوی، (٢٠٠١)، زمان و زانستی زمان، بەرگی یەکەم، سلێمانی.

محەمەدی مەحوی، (٢٠٠٦)، ئاوەزدارایی و ڕێزمانی ناوەڕۆک و وابەستە، زانکۆی سلێمانی.

محەمەدی مەحوی، (٢٠٠٨)، زانستی هێما هێما، واتا و واتا لێکدانەوە، بەرگی یەکەم، زانکۆی سلێمانی.

محەمەدی مەحوی، (٢٠٠٩)، زانستی هێما هێما، واتا و واتا لێکدانەوە، بەرگی دوهەم، چاپخانەی پەیوەند، زانکۆی سلێمانی

محمد معروف فتاح، (٢٠١١)، زمانەوانی، چاپی سێیەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

نەریمان حەسەن حەمە کەریم، (٢٠١٥)، دروستەی سیمانتیک لە زمانی کوردیدا، نامەی ماجستێر، سکوڵی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

یوسف شەریف سەعید، (٢٠١١)، زمانەوانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر.

احمد مختار عمر، (١٩٨٢)، علم الدلالة، مكتبة دار العروبة للنشر و التوزيع، الطبعه الاولى، الكويت.

أف، أر، بالمر، (١٩٨١)، علم الدلالة، ترجمة، مجيدعبدالحليم، الماشطه، كلية الاداب، الجامعه المستنصرية.

محمد على الخولى، (٢٠٠١)، علم الدلالة، دار الفلاح للنشر و التوزيع، الأردن.

كورش صفوى، (١٣٨٧)، درآمدى بر معنى شناسى، چاپى سوم، انشارات سوره مهر، تهران.

Crystal. David. (2008) , Dictionary of linguistics and Phonetics, Sixth edition, Black Wall Publishing Ltd.

Clark. John and Yollop. Colin, (1999), An introduction to phonetics and phonology, second edition Blackwell Publishers, Ltd.

Katz. Jerrold and Foder. Jerry, (1963), The structure of semantic Theory, Published by Linguistic Society of America.

Leech. Geoffrey (1981) , Semantics, second edition revised. Revised and updated, by Richard Clay Ltd.

Parker. Frank and Riley. Kathryn, (2012), linguistic for Non-linguistic, fifth edition, printed in the United States of America.

Lyons. John, (1996), Linguistic semantics, An introduction, Cambridge University.

Lyons. John (1996), Semantics, volume, Cambridge University.

Saeed. John. I, (2009), Semantics, third edition. Blackwell publishers Ltd.